

СЛОВНИКИ

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1, 5-7, 11.
ФСУМ – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К: Освіта, 1998. – 224 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається проблема функціонування повнозначного дієслова в ролі зв'язки у складеному іменному присудку: особливості десемантизації та граматикизації повнозначних дієслів, а також дієслівних фразеологізмів, як зв'язкових його компонентів, у позиції предиката.

Ключові слова: зв'язка, повнозначне дієслово, семантичні групи дієслів, десемантизація лексеми, ідіома, фразеологізм у ролі іменної частини присудка.

The article deals with functioning of meaningful verb as copula in nominal predicate; special feature of loss of meaning and gramaticalizacion of meaningful verbs and verbat phraseological units as their connective components in position of predicate.

Key words: copula, full meaning verb, semantic group of verbs, lexeme delexecalization, idiom, phraseological unit as nominal predicative.

*Наталія Цівун
(Київ)*

РОЛЬ ДОДАТКОВИХ СИНТАКСИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ПЕРІОДІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО)

Вчення про період та його стилістичні можливості має досить тривалу історію. Як фігуру мовлення період почали розглядати ще давньогрецькі риторичні й ораторські (Ісократ, Арістотель, Деметрій, Цицерон, Квінтіліан). Це питання розробляли і викладачі Києво-Могилянської академії XVII-XVIII століть такі, як: Й. Кононович-Горбацький, Ф. Прокопович, М. Довгалецький. Проблеми сутності періоду, категоріальні властивості, а також окремі аспекти аналізу знайшли своє, хоча й далеко неоднозначне, відображення в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних мовознавців (А. Акішина, Л. Ботіна, А. Галас, О. Карпов, А. Коваль, Л. Корсакова, М. Лапіна, Л. Мацько, О. Пономарів, І. Чередниченко, Н. Черемісіна, А. Шапіро).

Для періоду загалом характерна інтонаційна цілісність, монолітність, злитість, композиційна завершеність. Але іноді в межах періоду чіткість, усталена однорідність будови й вимови, його ритмічність порушується тим, що в структуру речення «вклинюються додаткові синтаксичні елементи: вставні і вставлені конструкції, поширені відокремлені члени, приєднувальні частини, звертання тощо. Тоді з'являються інтонаційні злами, які виходять із загального ритму періоду, але не руйнують його» [6, с. 191]. Вони є лише додатковим інтонаційним елементом до загалом непорушного паралельно-членного ритму класичного періоду. Отже, актуальною стала необхідність вивчення ролі відокремлених членів речення, а також вставних і вставлених конструкцій у періодах, створених Максимом Рильським.

Загалом мовознавці (А.О. Акішина) у залежності від ускладненості чи неускладненості періодів додатковими конструкціями виділяють ускладнені і неускладнені періоди. Неускладненими періодами вважають періоди, які мають тільки необхідні компоненти, що виявляють структурні особливості періоду. У склад такого періоду входять: у I частині – однорідні словосполучення чи однорідні підрядні речення, однорідні головні речення чи однорідні частини складносурядного речення; у II – частина простого речення чи частина складнопідрядного речення, головне речення чи підрядне речення (якщо протазис складається із ряду однорідних головних речень).

Наприклад: *Ці тіні, що лягли Мережкою вздовж давньої алеї, Цей вогкий подих лісової мли, Ця пташка, що з гушавини своєї Дзвенить одноманітно, як струна, А інша десь ладнається до неї, Ця строга, довга, чиста тишина, – // Все повне ним...* [XX, IV, с. 101].

Під ускладненими періодами розуміють конструкції, у складі яких, крім необхідних членів, що визначають структуру періоду, є ще й інші додаткові елементи. Такими додатковими елементами виступають відокремлені члени речення. Наприклад: *Метелики п'яні на синіх сонних квітах Тріпочуть, як живий, мерехтливий сніг; Струмує теплий дим по колях розмитих Дощами добрими напосних доріг; У вогких небесах, хмарками перевитих, Передчервневий день, дримаючи, заліг, – // І серцю віриться, що донесе до гробу, Мов неоціненний дар, воно свою жадабу* [XX, III, с. 64].

Відокремлення в реченні – це своєрідне смислове й інтонаційне виділення у ньому одиничного або поширеного члена речення. Зі стилістичного погляду це явище ґрунтується “на посиленні ролі другорядних членів речення у певній позиції за допомогою інтонації, наголосу та інших засобів” [4, с. 197].

За смисловими функціями відокремлені члени речення поділяють на напівпредикативні та пояснювальні (уточнювальні). Напівпредикативні одиниці передають додаткове до основного повідомлення. За змістом вони співвідносяться з самостійним або підрядним реченням, проте граматично не утворюють речення, а займають позицію його члена – одиничного чи поширеного у вигляді синтаксичного звороту. Максим Рильський у періодах активно використовує напівпредикативні одиниці – дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Наприклад: *У серпні, як уже цілує осінь Берези й клени першим поцілунком, Трутизни підливаючи в любов; У серпні, як уже лелеки вчать Літати молодь, креслячи круги Все вище й вище в ясно-синім небі, Щоб до далеких позаморських мандрів Було готове плем'я молоде; У серпні, як горять жоржини повні Холодним полум'ям навпроти сонця І айстри розгортають пелюстки, До кучерів подібні, – // в тихім серпні Буває день, коли троянди куц, Що тішив нас жагучою весною, Як палу найчистішого взірць, Як пристрасть, перелита в ніжні тони І запах лагідний, – немов згадає Минуле щастя, стрепенеться враз, Росинками обсіпаний скляними, І викине тендітні бульбашки, Як навесні, і знову розцвіте* [XX, III, с. 349].

Використання відокремлених членів речення у періоді впливають на змістову тональність усього висловлення. Так, автор використовує дієприслівникові звороти, коли виникає потреба ввести читача в “гушавину подій”, допомагаючи створити епічний, розлогий темп розповіді. Відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами, у періодах певним чином ще й організують розповідь, виділяючи в описах окремі штрихи. Хоч звороти ці й належать до засобів книжного мовлення, проте у широких текстових масивах серед сурядних і підрядних конструкцій вони успішно виконують водночас і організуючу, і увиразнюючу роль [3, с. 240].

У періоді автор використовує відокремлені члени речення у різних позиціях – на початку, у середині, кінці як I частини (протазису), так і II (апозису): *Обходячи високі дерева, То головою в роздумі кива, То обійде і щось під ніс мужиче, Немов клятьби шепоче тасмичі, То підійде, то по корі дзвенить Тяжким обухом, – // і з-під верховіть Луна йому сто раз відповідає, Тетерюків полохаючи зграї* [XX, I, с. 208].

Як відзначають мовознавці (П.С. Дудик, Н.В. Гуйванюк, І.І. Слинко, М.Ф. Кобилянська, Ю. Шерех, К.Ф. Шульжук), відокремленням зумовлюється поява й використання паралельної форми вислову, а відповідно цим збагачується загальна синтаксична синоніміка мовлення, його виражальні форми, посилюється комунікативна гармонія сказаного. Крім того, вони наголошують, що “використання різнотипних відокремлених членів речення як у писемному мовленні, так і в усному свідчить про інтелігентність та ерудованість особи” [2, с. 258]. Наприклад: *Хоч Потебня не був послідовним матеріалістом, хоч на концепціях його відбилися деякі погляди філософів-ідеалістів, // проте здорове зерно його наукових побудов, створених під впливом передових*

російських мислителів, багато дало для розвитку радянського мовознавства й літературознавства, радянської фольклористики [XX, XVIII, с. 100].

До додаткових синтаксичних елементів у періоді відносять вставні і вставлені конструкції. Вони сприймаються як спеціальний прийом, конкретна реалізація якого залежить від творчого задуму та індивідуального стилю автора. Вони несуть значне змістове навантаження: передають додаткові відомості про предмет мовлення, пояснення, уточнення, поправки, принагідні зауваження.

Можливості вставлених конструкцій невичерпні і конкретизуються лише у тексті. Аналіз матеріалу дає підстави виділити такі семантичні типи вставних і вставлених компонентів у періоді:

– **вставлений компонент вносить додаткову інформацію:** *Посидинок дон Жуана з донною Анною (у яким донна Анна, всупереч світовій традиції, бере гору), змагання Ричарда з пуританською громадою (“У пущі”), пророки, що голос за правду безбоязно подають супроти голосу загалу (“На руїнах”, “Кассандра”), – // все це трагічні моменти, трагічні постаті* [XX, XII, с. 113]. Вони мають значення пояснення, коментаря до логічного змісту речення. Крім того, допомагають уточнити характеристики, доповнити мовлене і є засобом підкреслення тих чи тих фрагментів висловлення. Наведемо ще один приклад, де вставлений компонент у протазисі виконує роль конкретизуючої деталі, – це назви літературних творів та їх авторів: *Бачимо в ній (прозі – Н.Ц.) симпатичні ноти людського гумору (“Хороші мої брехуни” – оповідання Володимира Бондаренка про сміх як засіб лікування, “Утиль допоміг” Олександра Корнета), прославлений у щирій ліричній прозі людський героїзм та боротьбу його з усім дрібним і себелюбним у людині (“Дніпро кличе” Олега Вернигори), психологічні нариси про боротьбу в людській душі старого з новим, про високе почуття обов’язку (“Човняр” Бориса Гвардіонова, “Березнева краплін” Дмитра Головка), розповідь про складні, і тяжкі, і героїчні дні Вітчизняної війни, показні крізь призму дитячого світовідчуття (“Спадкоємці” Бориса Карачиша), бачимо ніжні й теплі зарисовки живого життя в ліричних мініатюрах Зінаїди Касич-Пилипенко, в “образку” Юрія Коваля “Купуйте проліски”, оповідання про добрих людей і добре в людях, про виховну силу праці, про перемогу нового, громадського, нашого над старим, особистим, моїм (“Аллея новороджених” Івана Костири, “Кашкет” Олексія Опанасика, “Сестра” Віри Сотникової)... // Словом, не великі це перед нами “полотна”, та на такі “полотна” автори, здається, тим часом і не претендують* [XX, XIII, с. 442]. Апозис узагальнює I частину періоду. Автор його починає вставним словом, що вказує на порядок думок і їх зв’язок, а також надає узагальненості викладу;

– **вставний чи вставлений компонент містить побіжні зауваження до основного тексту:** *Хто, як тарган, життя прожив заціпно, Хто, друзі, у мандрівках не бував (В прямому значенні й метафорично), Той доброті людської не спізнав (Підлоти теж, признаюся дотично), Той не сподобився високих прав Почути в мові, мало не побожній: “Слід допомогти! Це люди подорожені!”* [XX, IV, с. 229]. Вони містять побіжні зауваження, асоціативні висловлення, оцінки, вияви ставлення до явищ експресії. Наведемо ще один приклад: *Були і ревнощі, і муки і докори, І вірші, розпачем налиті до країв (Писать я рано взявсь), // - та весь той жах і горе Як пух стелилися, і я спокійно їв Сир із сметаною, хоча з любові й хорий...* [XX, III, с. 74-75].

– **вставний чи вставлений компонент виражає емоційно-експресивне зауваження автора:** *Якщо мені пощастить допомогти хоч одному колгоспникові посадити новий сад, розбити виноградник – а який виноград може рости і родити на Україні! – зарибнити ставок чудесним дзеркальним короном, закласти заповідник з фазанами й курітками, // то це й буде першим розділом моєї намріяної поеми, дальші розділи якої будуть і про пісню, і про любов, і про кайло, і про плуг, і про книгу, і про ті безконечні перспективи, які відкрив нам усім непогасний Жовтень* [XX, XIII, с. 153]. У зв’язку з емоційним наповненням вони нерідко використовуються з певною стилістичною

настановою, зокрема передати напруженість, емоційність, хвилювання, для вияву ставлення (обурення, здивування, іронії тощо). У таких вставлених конструкціях у дужках автор використовує певні розділові знаки – знак оклику і знак питання. Досить виразний приклад використання таких вставлених речень з певною цілеспрямованістю, з великим семантичним навантаженням спостерігаємо у періоді: *Що, як би не загаяв він (Білецький – Н.Ц.) так старанно у затінок і так зовсім не відомої російському читачеві дожовтневої укр[аїнської] літератури. Правда, він говорить про неї лише побіжно, але говорить як про щось, чого майже не було, про дрібнесеньку якусь туманність і те, що мала наша література свого часу такі величні постаті, як Куліш і Франко, таких майстрів, як Стефаник і (будь-що-будь!) Коцюбинський, такі надзвичайно оригінальні постаті, як Леся Українка (ну, де їй рівня, де паралель у сусідніх літературах?) та Ольга Кобилянська, що це була література подвижників, що тепер з кожним, хто взявся пера, панькаються (“ах, літератор! ах, в організацію! ах, нам відомий!”), а тоді скидали з посади, робили ще й далеко більші прикrostі – // усе це зостається зовсім не відоме російському читачеві, і він має право подумати: хіба ж не мав я рації, коли говорив було: “Ну, де ж та українська література? Один Шевченко та й то...”* [XX, XIX, с. 154].

При розгляді вставлених одиниць було з’ясовано, що для посилення емоційності і експресивності використовуються частки (*як, який, ну*), а також вигуки (*а, о, ой, ох, ах*), за допомогою яких виражаються найрізноманітніші почуття і переживання суб’єкта – здивування, захоплення, нетерпеливість, біль, жах, сумнів.

Вставленість найрізноманітнішої синтаксичної будови і стилістичної своєрідності може займати будь-яку позицію у реченні, у тексті, хоча препозиція для вставленості – явище рідкісне: це переважно ремарки у драматичних творах. Місце вставлених конструкцій у періоді, як правило, у середині I частини (протазисі): *Уже не чути сурем журавлиних, Уже й самих не видно журавлів (Востаннє жінка, найбистріша оком, Гукнула: “Он... Дивись на ту антену, Праворуч...”)*, // *а ми все ще стоїмо, Все дивимося в небо спорожніле...* [XX, II, с. 188-189]. У II частині періоду Максим Рильський не використовує такі конструкції, оскільки кінцева позиція згладжує інтонацію вставленості і така конструкція тяжіє до повного відокремлення.

Вставлені конструкції у періоді приєднуються до основного речення різними типами зв’язку:

– **безсполучниковим зв’язком:** *Над Світезю прозорою, в долині, Де спочивав не раз колись Адам (Такий портрет лишив художник нам, Немов стоїть Міцкевич там донині), Де в водах небо спочиває синє, Де іви плачуть мовчазним гіллям, Що повороту мріям і літам, Як Пушкін каже, не знайти людині, // – Стоїть там дуб, могутній, як земля* [XX, IV, с. 169].

– **сполучниковим зв’язком:** *Можна та й цікаво говорити про впливи на Кримського улюблених ним персів та арабів, про залежність поезики його від поезики Гейне, про те, що вся ідилія “В горах Ліванських” витікає підземними струменями із “Подорожі на Гарц”, – як, до речі, цікаво подумати й про зв’язок самого Гейне із східними поетами, – // але не місце тому всьому в моєму короткому слові* [XX, XII, с. 52-53]. Деякі вставлені підрядні частини вводяться сполучним словом: *Чи наглий сум опав, чи дівчина кохана Привітно глянула, зустрівшись на путі, Чи – що там критися! – зігріла чарка п’яна, Чи речі тратились найменші і пусті, Що інший би на них ніяк не обізвася, // – На все він пісню, як ехо, відкликався* [XX, III, 69]. У наведеному прикладі вставлена підрядна частина вводиться сполучним словом *що*. Такі підрядні частини, як зауважують мовознавці [6, с. 399], здебільшого відносяться до якогось одного слова основного речення і розташовуються безпосередньо біля нього. Уся вставлена конструкція містить має значення додаткового зауваження.

Вставні конструкції, що тісно пов’язані з поняттям модальності, не дуже поширені у періодах Максима Рильського, особливо це стосується поетичних творів. Хоч

своєрідний стилістичний ефект автор створює повторенням вставного слова чи словосполучення в одному реченні. Це посилює модальність, значеннєвість і стилістичну функцію вставної частини періоду: *До речі – може, я роздзвонюю секрети, може, і не все гаразд із сценічними творами, тут названими і не названими, // але самий факт оцього припливу сил до театру – знаменитий і радісний* [XX, XIII, с. 124]. Спостерігаємо у періоді наявність несинонімічних (*до речі – може*) вставних одиниць, які внутрішньо розчленовують модальність періоду.

Стилістична маркованість вставних конструкцій зумовлюється відсутністю граматичного зв'язку з основним реченням, що компенсується семантико-стилістичним зв'язком. Відзначимо, що Максим Рильський у періодах використовує вставні конструкції, які виражають складну і різнобарвну гаму припущень, сумнівів, здогадів. Крім того, у періодах зустрічаємо вставні слова на позначення повторюваності дії в минулому (*було, бувало*): *Бувало, журавлі дзвенять про вічність мрії, Холодна з дня на день синішає ріка, Береза в золоті, а дуб ще зеленіє, І павутина вдаль пливе й пливе тонка, І осінь дивиться крізь довгі русі вії, // – Прип'явши Какваса тоненьким ремінцем, Ми з луками удвох “на полювання” йдемо* [XX, III, с. 77]. Такі вставні слова при введенні їх у художній текст надають останньому колориту розмовності.

У деяких періодах, що зафіксовані у публіцистичних текстах Максима Рильського, спостерігаємо цікаве поєднання вставних і вставлених конструкцій: *Малий Мирон з його пожадливою цікавістю до світу, з наївними спробами самотійно осмислити явища життя (“От сонічко – чому воно таке невелике, а татуньо казали, що воно велике?”), з його надзвичайно гострою уявою, якій вузенька мілка річка здавалась синьою безоднею, з його “відкриттями”, ніби людина “очима видить, а вухами чує кудкудакання, а пальцями шум”, малий Мирон, що плакав, заявляючи, начебто він “не вмів мислити так, як люди”, малий Мирон – “туман вісімнадцятий”, на думку матері, ба й сторонніх людей, а насправді дуже вразлива й обдарована натура, // – звичайно, певною мірою це малий Івась, син “коваля Яця з Гори”* [XX, XII, с. 196]. Причому вставлений компонент – це цитата, яка виконує роль конкретизуючої деталі і надає періоду певної експресивності. Вставні компоненти автор використовує у двох частинах періоду. У протазисі вставні словосполучення вказують на джерело інформації (*на думку матері, ба й сторонніх людей*), створюючи колорит розмовності; в апозисі – на ступінь звичайності викладених фактів (*звичайно*).

Проаналізовані випадки вживання вставних і вставлених конструкцій у періодах свідчать про те, що вони несуть значне змістове навантаження: передають додаткові відомості про предмет мовлення, пояснення, уточнення, поправки, принагідні зауваження. Разом з тим автор їх використовує з яскравою стилістичною функцією. Відокремлені члени речення в періодах Максима Рильського – це, як правило, розгорнуті структури. Вони семантично і граматично доповнюють всю структуру конкретного періоду, розгортають його, збільшують кількість можливих паралельних конструкцій, створюючи синтаксичну синонімію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акишина А.А. Период как синтаксико-стилистическая категория современного русского языка. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1958. – 39 с.
2. Дудик П.С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – 368 с.
3. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища шк., 1987. – 351 с.
4. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
5. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
6. Сучасна українська мова. Синтаксис: Підручник / За ред. О.Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається роль додаткових синтаксичних елементів (вставних і вставлених конструкцій, відокремлених членів речення) у періодах Максима Рильського. З'ясовуються їхні змістові навантаження та стилістичні функції.

Ключові слова: період, вставні слова, вставлені конструкції, відокремлені члени речення, стилістична функція.

The role of supplementary syntactical elements (inserted and parenthetical construction, isolated members of sentence) in M.Ryl'sky periods is considered in the article. Their contents and style are also indentified.

Key words: period, inserted words, parenthetical construction, isolated members of sentence, stylistic functions.

*Вікторія Чолан
(Київ)*

ВІРОГІДНІ ПАРАМЕТРИ СИНТАКСИСУ ВІЙСЬКОВОЇ СУБМОВИ

Одним із пріоритетних напрямків державної мовної політики, спрямованої на збереження національної самобутності в сучасних умовах, вважають розвиток окремих підсистем фахового вербального спілкування [9, с.36-37]. Операціональним критерієм диференціації таких підсистем виступають професійні характеристики спільноти, потреби якої мовна підсистема обслуговує і в просторі якої функціонує [16, с.35, 68]. Користувачами підсистеми військової вербальної комунікації, або субмови, є члени організованого на підставі військової професії колективу озброєних і підготовлених до війни людей, які складають національну армію держави [4, с.94-95].

У перекладі з латини префікс «sub» співвідноситься з українським аналогом «під» і становить першу частину складних слів, які означають розташування об'єкта внизу, під чимось, його підлягання, підпорядкованість [19, с.650]. Поняття субмови передбачене науковим осмисленням структури мови як синергетичної сукупності взаємопов'язаних мовних знаків, що виражають ідеї, є соціальним продуктом колективного духу мовних груп, об'єднуючи в процесах комунікації окремих індивідів у мовну спільноту [12, с.158-186; 8; 10, с.9-10]. Тобто, військова субмова – це відгалуження єдиного для нації мовного дерева, яке зберігає характерологічні ознаки загальнонаціональної мови, пов'язане в ціле згідно із закономірностями більш складної єдності, і водночас коректується впливом специфічних імпульсів військової сфери.

Комплексне дослідження синтаксичного ладу офіційних текстів – репрезентантів військової україномовної комунікації сприяє вирішенню проблем в цій галузі. Новітні тенденції залучення суміжних наукових потенціалів до синтаксичного аналізу фахових текстів національною мовою посилюють його **актуальність**. Пошуки закономірностей кореляції між синтаксичними моделями речень, варіантами їх реалізації в офіційних текстах і типовими ситуаціями військового спілкування, об'єднаними форматом субмови, об'єктивують **мету** дослідження.

У межах парадигми, орієнтованої на точку перетину дотичних до лінгвістики дисциплін, підсистема військового спілкування, що являє собою **об'єкт вивчення**, розглядається як феноменальна форма існування мови [13; 16, с.33]. Особливості цього складного явища виявляються не в окремих мовних фактах, а послідовно, і на матеріалі різножанрових українських військових текстів.

Важливими аспектами феноменології військової субмови, якими продиктовано відповідні параметри її синтаксису, є характеристики способів кумуляції і вербальної передачі масивів інформації. Згідно з завданнями військ і системами управління